

Obraz Němce v československém dokumentárním filmu (1945–1968)

Reflexe česko-německého „stýkání a potýkání“ patří k tradičním tématům veřejné diskuse, vědeckého bádání či uměleckých prací. O její kontinuitě a neuzavřenosti svědčí i dvě níže uvedené citace. Oba texty od sebe dělí více než půl tisíciletí vzájemné historie. Přesto je spojuje nutnost vyjádřit odstup a obavu pramenící z našich bývalých německých spoluobčanů a současných sousedů.

Chci žít s českou selkou skrovnou
spíš než s Němkou, s císařovnou.
Pouto krve vždy je silné,
Němka k Čechům sotva přilne.
Vaše utrhačné řeči,
o hlouposti jenom svědčí.
Jak u Němky, byste páni,
chtěli prosit o zastání?
Čeled' z Němec, z Němec mistři
Němkyně je na koni,
a mé děti, synci bystří,
německy jen švadroní.
Vidím, jak zem vadne, chřadne,
jak Čech právo nemá žádné.¹⁾

Zatímco první z nich bychom našli v kronice tak řečeného Dalimila, druhý jsme mohli slyšet z úst prezidentského kandidáta a následně vítěze prezidentských voleb, Miloše Zemana. Pronesl jej během ostře sledovaného televizního duelu se svým protikandidátem Karlem Schwarzenbergem v roce 2013:

...tuhle vlajku jsem si vzal z jednoho prostého důvodu. Pan ministr včera (...) označil Edvarda Beneše za válečného zločince, který patří před Haagský tribunál. A tak jsem si jako mírný protest proti tomuto výroku dal na klopou českou vlajku. (...) Ten, kdo označí (...) jednoho z prezidentů Československa za válečného zločince, mluví jako Sudeták, a ne jako prezident.²⁾

Otevření tématu Benešových dekretů, potažmo otázky poválečného vysídlení sudetoněmeckého obyvatelstva, se společně s utrhačným inzerátem varujícím, že Karel Schwarzenberg

děkuje za podporu představiteli Sudetendeutscher Landsmannschaftu Bertu Posseltovi, považuje poválečný odsun za nespravedlivý, aniž

1) Hagen S c h u l z e, *Stát a národ v evropských dějinách*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2003, s. 109.

2) Miloš Zeman vs. Karel Schwarzenberg — Prezidentská debata 18. ledna 2013. Dostupné online: <https://www.youtube.com/watch?v=sX4MG6_lX8w>, [cit. 26. 4. 2015].

bere na zřetel Mnichovský diktát, okupaci Československa a statisíce českých obětí II. světové války, považuje Benešovy dekrety za neplatné, a tím připravuje půdu pro vrácení majetku potomkům válečných zločinců,³⁾

stalo jedním z faktorů, které pomohly Miloši Zemanovi k zisku nadpoloviční většiny hlasů a vítězství v první přímé prezidentské volbě.⁴⁾

V případě ukázky ze středověké veršované kroniky zarazí, že nenávisť mezi národy je zde nadřazena stavovskému principu a kníže Oldřich upřednostní českou vesničanku před německou císařovnou. U výroku prezidentského kandidáta je stejně překvapující, že tento typ nacionálně orientované agitace uspěje šedesát osm let od konce druhé světové války, šestnáct let od podpisu *Česko-německé deklarace o vzájemných vztazích a jejich budoucím rozvoji* a v době, kdy jsou česko-německé vztahy oboustranně vnímány jako nejlepší v novodobé historii. Přestože přesný podíl této diskuse na celkovém výsledku lidové volby je jen těžko odhadnutelný, tak i fakt, že se tato otázka dostala do popředí zájmu, svědčí o přetrvávajícím vnímání Němce jako protivníka, jehož cíle stojí proti „naším“ potřebám.

Právě tuto podobu Němce, revanšisty a nepřítel, předkládala významná část československých

dokumentárních filmů svým divákům během let 1945 až 1968. Vliv jejich rétoriky a sílu obrazů zvyšuje fakt, že dokumentární snímky jsou obecně vnímány jako reprezentanti reality či authenticity. Tedy jako záznamy toho, co se *skutečně* stalo. A jak konstatuje Bill Nichols „naše víra, že to, co vidíme, podává svědectví o tom, jaký svět je, může být východiskem naší orientace ve světě a pro naše konání“.⁵⁾ A tedy také vhodný prostředek k ovlivnění veřejného mínění, a to především skrze distribuci filmů široké divácké obci či vybraným skupinám obyvatel. O významu dokumentů věnujících se událostem v Německé spolkové republice svědčí i skutečnost, že krom Spojených států amerických nebyl žádnému jinému státu, samozřejmě s výjimkou SSSR, či národnosti věnován v rámci československé dokumentární produkce takový prostor.⁶⁾

Různé variace obrazu Němce prostupují našimi kulturními dějinami i jednotlivými díly napříč uměleckou sférou. Zatímco o klíčových událostech naší minulosti byly již publikovány četné historické práce, otázka podob našich sousedů v literatuře, výtvarném umění, divadle či kinematografii nebyla zatím celistvě zodpovězena.⁷⁾ Ve své disertační práci bych tento prostor naší kinematografické a zároveň historické paměti rád ohledal a pokusil se nastínit, jaký obraz našich

3) Inzerát v *Blesku* měl zadat právník Zavadil, bývalý důstojník StB. Dostupné online: <<http://www.ceskatelevize.cz/ct24/domaci/212459-inzerat-v-blesku-mel-zadat-pravnik-zavadil-byvaly-dustojnik-stb/>>, [cit. 26. 4. 2015].

4) Volba prezidenta republiky v lednu 2013. Dostupné online: <<https://www.czso.cz/documents/10180/20534090/42251303.pdf/c39aae22-da03-4051-8416-93ba0278064a?version=1.0>>, [cit. 26. 4. 2015].

5) Bill Nichols, *Úvod do dokumentárního filmu*. Praha: Nakladatelství Akademie múzických umění v Praze a JSAF/Mezinárodní festival dokumentárních filmů Jihlava 2010, s. 17.

6) Tato skutečnost je patrná například z: Jiří Havelka, *Československé filmové hospodářství VI. Dokumentární film 1922–1962*. Praha: Státní Pedagogické nakladatelství 1965. Jiří Havelka, *Československé krátké filmy 1945–1970: A–O*. 2. [díl]. Praha: Československý filmový ústav 1977. Jiří Havelka, *Československé krátké filmy 1945–1970: P–Ž*. 3. [díl]. Praha: Československý filmový ústav 1977.

7) Za příklady jmenujme: Adam Trácala, Zeisler, Magerová a spol.: *Obraz Němců v českém filmu let 1945–1969*. Brno: Masarykova univerzita 2014. Jan Sedmidubský, *Obraz sudetských Němců a sudetoněmecká otázka v českém hraném filmu 1945–1969*. Diplomová práce. Praha: Karlova univerzita 2006. Jan Sedmidubský, *Sudetští Němci a český film. O odrazu tématu v české kinematografii na přelomu čtyřicátých a padesátých let 20. století. Měsíčník pro mezinárodní politiku* 33, 2009, č. 8, s. 14–16. Pavel Zeman, *My se nemstíme — československý zpravodajský a dokumentární film 1945–1947 a odsun Němců. Paměť a dějiny. Revue pro studium totalitních režimů* 7, 2013, č. 2, s. 6–23. Pavel Zeman, *Třetí říše, Rakousko a sudetští Němci v československém zvukovém týdeníku Aktualita 1937–1938*. In: Jan Křen – Eva Broklová (eds.), *Obraz Němců, Rakouska a Německa v české společnosti 19. a 20. století*. Praha: Karolinum 1998, s. 156–165. Taťána

sousedů přinášel dokumentární film. Za cíl svého badatelského úsilí jsem si proto určil tu část československé dokumentární tvorby z let 1945–1968, která svými náměty reflektovala vzájemné, ať již dobové či historické, kauzy a problémy.

Časový horizont let 1945–1968 mi umožňuje postihnout poválečnou éru plnou vzedmutých emocí, divokého i organizovaného vysídlování německé menšiny, následnou dobu největších politických represí a oficiálního upřednostňování estetiky socialistického realismu i nelehkou cestu k uvolnění šedesátých let a prosazení československé nové vlny. Specifikem zvoleného časového období je též existence dvou německých států — Německé demokratické republiky (NDR) a Německé spolkové republiky (NSR). K oběma zemím přitom československý stát oficiálně i neoficiálně zaujímal zcela opačný postoj. Vztah ČSR–NSR procházel různými fázemi vzájemného (ne)přátelství. Ať se již jedná o rok 1952, kdy SSSR nabídlo výměnou za odmítnutí remilitarizace Německé spolkové republiky možnost znovu sjednocení Německa jako neutrálního státu,⁸⁾ či uvolnění v druhé polovině 50. let, kdy se politika SSSR snažila o „normalizaci“ vztahů s NSR. Podobně můžeme vysledovat i etapu zvýšeného propagandistického tlaku, která následovala po přeměně západoněmecké sociálně-demokratické strany z třídní partaje na lidově-demokratickou stranu, a tedy i faktického odmítnutí socialismu leninského typu začátkem roku 1960.⁹⁾ Samozřejmě v těch, ale i dalších případech platí, že se oficiální postoj SSSR přenášel i na zahraniční politi-

ku Československa, jehož možnosti vytváření vlastní zahraničněpolitické agendy byly velmi omezené. Přesto je nutné připomenout, že Československo nemělo ještě v roce 1967 se NSR jako jediný stát východního bloku žádné formální vztahy na vládní úrovni.¹⁰⁾ K prvnímu kontaktu na nejvyšší úrovni došlo v roce 1967, kdy byly navázány formální obchodní vztahy a až v roce 1973 „Pražská dohoda“ stvrdila oficiální začátek diplomatických styků mezi ČSSR a NSR.¹¹⁾ Oproti tomu přátelské vztahy mezi NDR a Československem byly potvrzeny podepsáním „Pražského protokolu“ v červnu 1950.¹²⁾

Tento protikladný přístup dobře reflektoval i dokumentární film. Zdravice z východoněmeckého Zittau, z „hranice přátelství a mírové spolupráce“¹³⁾ a popis našeho západního pomezí, kde „dráždí rudé hvězdy našich továren“ a kde nás „agenti rozvědek, dolary, štvavé vysílačky, provokace v blízkosti hranic, to vše (...) má přesvědčit o správnosti politiky Bonnu“,¹⁴⁾ představuje jen dvě ukázky rétoriky dokumentárních filmů. Zároveň ale také věrně reprezentuje, či ilustruje, dobové politické uspořádání a bude jistě podmětné sledovat, jak — či zda — se výše uvedené fáze vztahů mezi ČSR a NSR, jakož i další politické události, promítaly do dokumentární kinematografie. Význam obsahově i formálně různorodých snímků vzniklých v době mocenského monopolu KSČ je o to větší, že strach z německé odplaty, respektive revanšismu, byl jedním z prvků, který sloužil jako legitimizace komunistické diktatury. Hlavním nástrojem negativní propagandy bylo

Petrasová (ed.), *Rizika loajálnosti: rakouská, německá a česká kulturní identita v umění 19. století*. Plzeň: Západočeská galerie v Plzni 2015. Václav Maidl, *Obraz německy mluvících postav a německého prostředí v české literatuře 19. a 20. století*. In: Jan Křen – Eva Broklová (eds.), *Obraz Němců, Rakouska a Německa v české společnosti 19. a 20. století*. Praha: Karolinum 1998, s. 281–302.

8) Mary Fulbrook, *Dějiny moderního Německa*. Praha: Grada Publishing, a.s. 2010, s. 140–141.

9) Helmut M. Müller, *Dějiny Německa*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 1995, s. 399.

10) Christoph Buchheim (ed.), *Československo a dva německé státy*. Ústí nad Labem: Albis International 2011, s. 43–45.

11) Tamtéž.

12) Tamtéž, s. 16.

13) POHLEDNICE PRO PANA SEEBOHMA (Jiří Stehlík, 1965).

14) CESTA NA ZÁPAD (Josef Pešek, 1961).

zveličování vlivu revizionistických nálad v NSR. Dokumentární filmy nicméně vycházely z reality politiky v Německé spolkové republice. Jedním z nejčastějších terčů a ztělesnění obrazu Němce-revanšisty — byl Hans Christian Seebohm — dlouholetý federální ministr dopravy (1949–1966), mluvčí Sudetoněmeckého Landsmansaft (1959–1967) a také „buržoazní“ arizátor dolů v Králově Poříčí během druhé světové války. Již tento výčet jeho životopisných dat dává tušit, že pokud by tento „předseda Svazu Sudetáků a führer všech západoněmeckých revanšistů“¹⁵⁾ neexistoval, musela by si jej československá propaganda vymyslet. Jeho politická prohlášení obhajující práva vysídlených Němců byla ve své době radikální až skandální, přičemž jeho projevy budily více ohlasu v zahraničí než v samotném Německu.¹⁶⁾ Přestože jeho nároky vznášené na adresu Československa stály mimo tehdejší hlavní politický proud, sám politik umně populisticky využíval reminiscenci vysídlených nejen československých Němců a stejně populisticky jich poté využíval i československý dokument.

V tomto smyslu bych rád své badatelské otázky doplnil o občanské vykřičníky. A to v těch případech, kdy zkoumané filmy svým vyzněním zcela zřejmě napomáhaly k podněcování nenávisi. Upozornil bych zejména na tu část dokumentární produkce, která svojí služebností vzednutým vášním pomáhala v poválečné době legitimizovat princip kolektivní viny. Právě pro toto krátké období je charakteristická emocionální a silně nepřátelská rétorika dokumentů. Po roce 1948 tato vypjatá propaganda částečně ustupuje do pozadí a prosazují se subtilnější formy indoktrinace. Přesto přirozeně mnohé dokumentární filmy sekundovaly režimu při vytváření

pocitu ohrožení skrze prezentaci NSR jako nástupního pole amerického imperialismu.¹⁷⁾

Sledované dokumenty tedy neplnily pouze uměleckou, estetickou, osvětovou či informační funkci, ale též, a v některých případech zejména, politickou službu. Zaměřil bych se proto na propojení dobového politického kontextu a vybraných snímků, které tak říkajíc reagovaly na „potřeby doby“. Důležitost mého tázání si uvědomuji nikoli pouze jako badatel, ale také jako dokumentarista. Moc, kterou v sobě nesou dokumentární obrazy, vnímám jako neoddělitelnou od odpovědnosti za jejich potencionální dopad na diváckou obec a veřejnost jako celek.

Výběr dokumentárních filmů

Období let 1945–1968 nám zanechalo dokumentární paměť tvořenou formálně, obsahově i kvalitativně různorodou směsicí snímků. Stěžejním prvkem se tedy jeví výběr zkoumaných filmů. Během rešerší, jež probíhaly v Národním filmovém archivu, Archivu Krátkého filmu a.s., Sbírkách filmu a filmových technologií Vojenského historického ústavu Praha a v České televizi (zde na třech pracovištích, a to v Badatelně při oddělení Správy programových fondů, Filmotéce a Archivu a dokumentace zpravodajství), se podařilo nalézt celkem sto sedmdesát čtyři vhodných dokumentů. Tento prvotní seznam, určený na základě filmových anotací uvedených v několika dílech *Čs. filmového hospodářství* od Jiřího Havelky, dále za pomoci klíčových slov a fulltextového vyhledávání v archivech (Česká televize) či na základě doporučení pracovníků jednotlivých institucí zahrnoval dokumenty opravdu širokého tematického rozpětí.

Mezi zkoumané snímky se dostaly filmy pojed-

15) ZE SVĚTA 10 (SEEBOHM) (Otakar Skalski, 1961). S jeho osobou se setkáme — krom výše uvedeného snímku — též v dokumentech: SLOVO REVANŠISMUS NĚMČINA NEZNÁ (REVANŠISMUS) (Josef Kořán, 1960). O ZÁMEČKU, DĚTECH A SPRÁVEDLNOSTI (POHÁDKA PRO DŮVĚŘIVÉ DOSPĚLÉ) (Rudolf Krejčík, 1961). CESTA NA ZÁPAD (Josef Pešek, 1961).

16) Gilad Margalit, The Foreign Policy of the German Sudeten Council and Hans-Christoph Seebohm, 1956–1964. *Central European History* 43, 2010, č. 3, s. 464–483.

17) Christoph Buchheim (ed.), s. 26.

návající obecně o české historii, Mnichovských událostech roku 1938, druhé světové válce, holocaustu, vyhlazení Lidic, válečné odbojové činnosti, osvobození republiky, vysídlení německých spoluobčanů, stejně jako zpětnému osidlování a životě v bývalých německých oblastech, dokumenty o ochraně našich hranic, budování lidové armády, přirozeně také dobově aktuální propagandistické snímky varující před revanšismem, vyzbrojováním západoněmecké armády, špionážní činností na našem území, ale také cestopisně laděné pořady o Německé demokratické republice a Německé spolkové republice, respektive především o Berlíně, sportovní reportáže z utkání mezi českými a německými sportovci, záznamy Závodů míru či dokumenty o kulturní česko-německé družbě. Výběr ale též obsahoval záznamy novoročních či prvomájových projevů prezidenta Antonína Novotného či moderovanou debatu na téma Mnichovské konference z produkce Československé televize. Mimo můj zájem od začátku stály týdeníkové příspěvky a další zpravodajské pořady převážně reportážního charakteru.

Po pečlivém zhlédnutí těchto dokumentů se konečný počet zkoumaných archivních filmů ustálil na čísle sedmdesát osm. Druhotný výběr snímků sledoval několik cílů. Zejména bylo nutné odlišit dokumenty, jejichž obsah nepřekračoval pouhý informativní formát, od pořadů, které měly vyšší tvůrčí ambice — interpretovaly historické či dobové politické dění, pokoušely se předat autorský pohled na dané téma, vzbudit v diváctvu emoci, případně esteticky rozvíjet dokumentární kinematografii. Ve své selekci jsem ale učinil dvě výjimky. První jsou dva filmy informativním způsobem komentující Mnichovské události.¹⁸⁾ Tedy téma, které bylo opakovaně zpraco-

váváno v průběhu celého sledovaného období a lze na něm výstižně dokumentovat posuny v jeho vnímání a zpracování. Druhou představují záznamy vyjádření nejvyšších představitelů státu, zejména pak novoroční či prvomájové projevy prezidenta Antonína Novotného či proslovy Oldřicha Černíka a Josefa Smrkovského. V tomto případě se nejedná o filmové dílo, ale o pouhý filmový záznam. Pro jejich zahrnutí ovšem hovoří skutečnost, že je lze považovat za důležité audiovizuální prameny doby, navíc reprezentující oficiální stanoviska nejvyšších představitelů státní moci. Ti v nich navíc obsáhle reflektují československo-německé kauzy. A byť je jejich jazyk — oproti často ironickému komentáři mnohých dokumentů — politicky učesanější a sošnější, tak významová shoda s ostatními politicky angažovanými filmy je téměř stoprocentní. Navíc zmiňované novoroční projevy prezidenta republiky byly pořizovány pro Československou televizi a měly tedy potenciálně velký počet diváček a diváků, a tedy i dopad na ně.¹⁹⁾

Mezi zkoumané zdroje jsem též vřadil dokumenty, jež sice německou látku zmiňují jen okrajově, ale ve spojení s ústředním dějem vytváří jasně čitelný odkaz na dobové politické dění. Snímky za využití stříhové montáže vytvářejí analogie mezi negativně vnímanou historickou událostí a dobovým kontextem, a tím nepřímo komentují tehdejší politickou situaci.²⁰⁾

Výběr ovšem reflektuje i pořady smířlivějšího tónu, které naznačují, že česko-německé soužití nebylo pouze konfrontací, ale i spoluprací, či Němce v době druhé světové války nevykreslují pouze černobíle. Příkladem mohou být dokumenty PŘÍPAD TEREZÍNSKÉHO KATA (1962), SVĚDECTVÍ ZEMĚ (1964) či STOPA VEDE K A54 (1967).

18) Jedná se o snímky: MNICHOVSKÉ KAPITOLY II. (pořad bez tvůrčích titulků, 1968) a MNICHOVSKÉ KAPITOLY VI. (pořad bez tvůrčích titulků, 1968).

19) Jiří H a v e l k a, *Československé filmové hospodářství VI. Dokumentární film 1922–1962*. Praha: Státní Pedagogické nakladatelství 1965, s. 244, 309. Jiří H a v e l k a, *Čs. filmové hospodářství. 8. díl, Dokumentární film 1963–1965*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1966, s. 107.

20) Příkladem, který vzhledem ke svému nadužívání je možné označit za určité klišé, je montážní spojení pochoďů členů Sudetoněmecké strany či NSDAP se setkáními Sudetoněmeckých krajaňských spolků. Typický případ

Uvedeny jsou též snímky formálně či obsahově posouvající do té doby zažitý kanon — ať se již jedná o film *OD AZORSKÉHO MORA PO TATRY* (1965) reflektující roli Slovenského státu v druhé světové válce, formálně vytříbený dokument *PĚT DOPISŮ KARLA HIRŠLA* či od politiky zcela oproštěný snímek *PEVNÝ BOD* (1966) z vojenského cvičení spřátelených armád „Říjnové bouře“ v NDR.

Specifické místo v mém výběru zaujímají dokumenty investigativně pátrající po bývalých představitelích nacistického režimu, kteří spokojeně dožívají či jsou dokonce politicky činní v Německé spolkové republice — *ODSÚDENÝ SA SKRÝVÁ* (KARMASIN) (1962), *PŘÍPAD TEREZÍNSKÉHO KATA* (1962) a *POHLEDNICE PRO KATA* (1963).²¹⁾

Druhá otázka, před kterou jsem byl postaven, byl klíč řazení filmů. Nabízely se dvě základní cesty. První akcentovala časové hledisko. Druhá varianta naopak zcela opomíjela datum vzniku filmů a soustředila se na jejich obsah. Toto tematické řazení nakonec převážilo zejména s ohledem na možnost postihnout proměnu pojmání téhož motivu v celém zvoleném časovém rámci. Dalším problémem se ukázalo vymezení základ-

ních okruhů včetně častého souběhu několika témat v jednom snímku. V těchto případech jsem byl nucen jeden a týž dokument zařadit do více tematických celků. Příkladem mohou být projevy prezidenta Antonína Novotného, které spojují mnoho motivů — Mnichovem začínaje a revanšismem konče.

Metoda analýzy

Ve své disertační práci bych se pokusil ve dvanácti kapitolách — věnovaným snímkům podobného tematického zaměření — vystihnout základní podoby, kterých nabýval Němec. V analýze vybraných filmů se zaměřím na formální prvky, jejichž pomocí docházelo k vytváření obrazu Němce, respektive jednotlivých obrazů Němce. Klíčovým prvkem je zde slovní komentář, tedy rétorika a proměny jejich figur v průběhu 40., 50. a 60. let. Nicméně stejně důležité místo zde zaujímá i stylové ztvárnění dokumentů, včetně scenáristické, respektive dramaturgické stavby pořadů. V tomto smyslu bych se věnoval vztahu politických a vizuálních studií a načrtl vzorce, kterými nás ovlivňuje v těchto filmech politika skrze obrazy, rétoriku a dramaturgickou stavbu.²²⁾ Neomezil

propojení historické látky a dobového kontextu nalezneme v dokumentu *VZDÁLENOST OD STŘEDU* (Bohumil Sobotka, 1962), který se primárně věnuje vyvraždění obce Lidice. Na jeho konci komentář varuje před nukleárním zbrojením a obraz nechá diváky spočinout na lidické vývěsce, kde je umístěn filmový plakát lákající na film *SVĚDOMÍ* s těmito jmény: „Globke, Eichmann, Foertsch, Speidel“. Druhotné politické sdělení tohoto záběru je přitom zřejmé a souvisí s nacistickou minulostí, respektive dobovou současností tří zmíněných mužů. Hans Globke se podílel v době druhé světové války na přípravě antisemitských zákonů a později figuroval jako blízký spolupracovník kancléře Konráda Adenauera. H. Globkeho můžeme „vidět“ i ve filmu *ODSÚDENÝ SA SKRÝVÁ* (KARMASIN) (Josef Sedláček, 1962). Adolf Eichmann stál u zrodu a realizace tzv. konečného řešení židovské otázky a po skončení války až do svého únosu provedeného izraelskou tajnou službou žil v Argentině. Friedrich Foertsch byl bývalý nacistický generál, který mezi léty 1961–1963 zastával vysokou funkci v bonnské armádě. Hans Speidel si zájem dokumentaristů vysloužil svým generálským angažmá na východní frontě během druhé světové války a především pak postem vrchního velitele pozemních sil NATO ve střední Evropě (1957–1963). Jeho osoba patřila k častým objektům zájmu dokumentárních filmů a „potkáváme“ se s ním i ve filmech *MALÁ NEZNÁMÁ ZEMĚ* (Emanuel Katěra, Jiří Mrázek, 1958), *MIT UNSEREN FAHREN IST DER SIEG* (HANS SPEIDEL) (Jiří Papoušek, 1957), *KŘIŽÁCI XX. STOLETÍ* (Vladimír Horák, 1960) a *LIDICE VARUJÍ* (Jindřich Ferenc, 1962). Nutno dodat, že zejména proti pozici Hanse Spiedela v NATO se zvedla dobová vlna odporu nejen v socialistickém táboře, ale i napříč levicově orientovanými proudy v dalších evropských státech.

- 21) Podrobnější analýzu či komparaci antifašisticky angažovaných snímků upozorňujících na nacistickou minulost dobových politických a ekonomických špiček v NSR zahrnující dokumentární pořady ze „Západu“ a „Východu“ se mi bohužel nepodařilo dohledat. Na základě zmíněných československých filmů jsem ale přesvědčen, že se jedná o téma, které může přinést důležité informace o spřízněnosti protifašistických aktivit překračujících „železnou oponu“.

bych se ale pouze na dílčí rozbor stereotypního zobrazení Němců. Sledoval bych jak formální a obsahové změny v interpretaci jednotlivých témat ve vztahu k politickým dějinám zainteresovaných států, dobovým historiografickým tendencím, tak i historii československé dokumentární, ale i hrané kinematografie. Vyšel bych přitom od jednotlivých vybraných pořadů, ty bych se následně pokusil zasadit do obecnějšího kontextu a z něj vyvozoval další úvahy o dobovém vlivu politiky na kulturu.

První tezí, kterou bych načrtl, je popsání samotného procesu vývoje propagandistického jazyka vybraných snímků, a to jak po stránce obsahu, tedy hlavně rétoriky, tak i formy. V průběhu sledovaného období je patrný odklon od štvavých ideologicky motivovaných útoků k subtilnějším a tedy i nenápadnějším praktikám sloužícím ovšem k prosazení podobných politických cílů. Emotivní a silně protiněmecky orientované dokumenty z poválečného mezidobí a raných 50. let postupně střídají rafinovanější, podprahově útočící a „racionálně argumentující“ pořady. V první polovině 60. let pak opět vzrůstá frekvence silně negativně se vymezujících snímků, které v roce 1967 a 1968 opět střídají smířlivější filmy. Zejména v 60. letech můžeme vedle sebe nalézt paralelně existující propagandistické proudy a vyvstává otázka, zda tyto změny rétorik souvisí s obecnými estetickými tendencemi v kinematografii, či zda jsou výsledkem „autorského“ přístupu jednotlivých tvůrců, respektive jejich „domovských“ produkcí, či zda role autorů byla omezená a míra „angažovanosti“ se odvíjela pouze od oficiální státní politiky.

Zatímco u jednoznačně propagandistických filmů je jejich politický význam, stejně jako pro-

středky, kterým jej prosazovaly, zcela patrný, v případě snímků pracujících se subtilnějšími způsoby indoktrinace jsou jejich formální postupy významně propracovanější. Mezi ně patří zejména možnosti stříhové montáže a dramaturgické práce s tématy, jež sugerovaly umně připravené paralely mezi dobovými a historickými momenty. Ty pak měly diváctvo „vést“ k pochopení druhotného politického sdělení filmů. Dalším prostředkem pak bylo podsouvání krátkých politických „poselství“ do snímků zdánlivě apolitických. Vedle těchto principů, jen chytře sloužily svému politickému účelu, bych rád představil i druhou stranu též propagandistické mince. Tedy určitá až kanonicky se opakující klíše. Ta můžeme považovat za výraz jistého mentálního zprůmyslnění přístupu k tématu a snahu tvůrců splnit zadaný úkol bez hledání inovativních způsobů dokumentární agitace. S tímto schematickým způsobem tvorby, a taktéž jeho dobovou kritikou, se můžeme setkat i v případě další nejen dokumentární krátkometrážní produkce.²³⁾ Zde se jedná zejména o již zmíněné stříhové spojení nacistických pochodů a setkání vysídlených Němců, ale také obraz Němce, koukajícího na hranicích do své bývalé *Heimat*.²⁴⁾

Protikladný vztah k Německé spolkové republice a Německé demokratické republice naznačuje základní znázornění našich sousedů, které by se dalo lakonicky shrnout do obrazu „revizionistického a štvavého“ západního Němce a „přátelského a proletářky internacionálně orientovaného“ východního Němce. V tomto případě bude jistě podstatné sledovat, jak se dokumenty vyrovnaly s obhajobou východních Němců a jejich angažovanosti v rámci nacistického státu a tedy snahou o určitou revizi dobové paměti. Druhou zásadní

22) Jako základ dalšího bádání může posloužit například: Frank Stern, *Screening Politics: Cinema and Intervention. Georgetown Journal of International Affairs* 1, 2000, č. 2, s. 65–73. Carl R. Plantinga, *Rhetoric and Representation in Nonfiction Film*. New York: Cambridge University Press 1997.

23) Lucie Česálková, *Nedostižné tempo růstu a zbrzděná avantgarda: kompatibilita krátkometrážní filmové produkce s plánovaným hospodářstvím ČSR (1945 až 1960)*. In: Pavel Skopal (ed.), *Naplánovaná kinematografie. Český filmový průmysl 1945 až 1960*. Praha: Academia 2012, s. 192–231.

24) Srov.: Yuliya Komská, *Border Looking: The Cold War Visuality of the Sudeten German Expellees and its Afterlife. German Life & Letters* 57, 2004, č. 4, s. 401–426.

otázkou, kterou si kladu, je, zda vedle těchto zjednodušených vzorů existovaly i další méně předvídatelné podoby Němce, respektive Němců? Byl v československém dokumentárním filmu přítomen i „západní Němec-antifašista“ či „východní Němec-záškodník“? Jsou občané NSR zobrazeni jako masa poslušná svých revanšistických „vůdců“, či dokumenty hledají i ty, kteří vzdorují tomuto „vábení“? A „spojuje klikatá smyčka Háknkroju“²⁵⁾ všechny západoněmecké politiky, či máme možnost analytičtějšího pohledu na zdejší stranický systém? Podobné otázky se nabízejí i v dalších tematických kapitolách, kde bych též hledal dominantní interpretaci, respektive její více či méně odlišné variace.

Další otázky odvozují přímo z uvedených tezí. Snaha vychovávat a informovat filmem v duchu stranické linie přímo souvisela s pozicí krátkometrážní tvorby v korpusu znárodněného filmového průmyslu.²⁶⁾ Základním předpokladem úspěšného politicky angažovaného filmu je rychlost, s níž společensky rezonující látku dokáže předat obecnstvu. Splňovaly československé dokumentární filmy tuto podmínku? Či jejich politické soudy přicházely se zpožděním, či dokonce „pouze“ reprodukovaly určitá „prověřená“ témata bez vazby na jejich dobovou aktuálnost? A pokud skutečně existoval určitý, byť jen minimální vývoj v interpretaci historických událostí či způsobů zobrazení Němců, byly tyto posuny vázány (či přímo reagovaly) na vnitropolitické, společenské a mezinárodní dění?

Na analýze obrazu Němce bych se tedy pokusil nastínit, zda jednou řečené a mnohokrát zopakované stereotypy odolávaly tlaku nových politických a společenských změn. Či zda došlo k jejich revizi a ustálení nového schematického vidění? Na tomto konkrétním případě bych rád popsal vnitřní dynamiku tohoto obecného procesu začínající vznikem určitého stereotypu, pokračující jeho ustálením a „kanonizací“ a končící jeho pře-

konáním a vznikem nastupujícího povrchního obrazu.

Přestože téma mé práce je úzce spjato s československým prostředím řízené kinematografie a specifickým dobovým kontextem studené války, věřím, že důsledné zodpovězení výše položených otázek může sloužit jako rámec pro obecnější úvahy o povaze politicky orientovaných filmů, respektive propagandy jako takové. Potřeba zjednodušovat mnohavrstevnatou realitu do opakujících se obrazů a kinematografické prostředky k tomu sloužící jsou — přes technický a společenský vývoj stále tytéž. A taktéž slouží stejným zájmům. Doufám, že má práce přispěje k lepšímu poznání na nenávisti stavící propagandě, a tedy i možnosti včas ji rozpoznat a úspěšně jí vzdorovat.

Byť důkladné prozkoumání jednotlivých variací podob Němce bude otázkou mého dalšího bádání, tak i prvotní výčet těchto filmů přináší zajímavý obraz nejčastějších oblastí, kterým se věnovali českoslovenští dokumentaristé. Výraz dokumentaristé je přitom použit zcela záměrně. Mezi autory filmů totiž není ani jedna dokumentaristka.

Jaroslav Kratochvíl

(Katedra dokumentární tvorby, Filmová a televizní fakulta Akademie múzických umění v Praze; 2. rok řešení; školitel: Doc. PhDr. Ivan Klimeš; kontakt: jaros.kratochvil@gmail.com)

25) SVĚDECTVÍ MRTVÝCH (OBERLÄNDER) (Josef Kořán, 1959).

26) Lucie Česálková, c. d.

PŘÍLOHA

Filmy a pořady dle dílčích témat

Mnichov

MNICHOVANÉ (Jiří Papoušek, 1951)

Národní filmový archiv

OD MNICHOVA K 15. BŘEZNU (Jan Kavan, 1952)

Národní filmový archiv

MALÁ NEZNÁMÁ ZEMĚ (Emanuel Katěra,
Jiří Mrázek, 1958)

Národní filmový archiv

POŘAD O MNICHOVU (pořad bez tvůrčích
titulků, 1958)

Česká televize, Filmotéka

SVĚDECTVÍ I. (ZRADA) (Pavel Háša, Ivo Toman,
1961)Sbírky filmu a filmových technologií Vojenského
historického ústavu PrahaPROJEV ANTONÍNA NOVOTNÉHO NA ZÁVĚR
SJEZDU KSČ (4. 6. 1966) (pořad bez tvůrčích
titulků, 1966)

Česká televize, Filmotéka

BESEDA O MNICHOVSKÉ DOHODĚ (pořad bez
tvůrčích titulků, 1967)Česká televize, Badatelna při oddělení Správy
programových fondůNOVOROČNÍ PROJEV PREZIDENTA ANTONÍNA
NOVOTNÉHO 1967 (pořad bez tvůrčích titulků,
1967)

Česká televize, Filmotéka

MNICHOV 1938 (Karol Wild, 1968)

Národní filmový archiv

MNICHOVSKÉ KAPITOLY II (pořad bez tvůrčích
titulků, 1968)

Česká televize, Filmotéka

MNICHOVSKÉ KAPITOLY VI (pořad bez tvůrčích
titulků, 1968)

Česká televize, Filmotéka

PRVNÍ VÝSTŘELY DRUHÉ SVĚTOVÉ VÁLKY (pořad
bez tvůrčích titulků, 1968)

Česká televize, Filmotéka

SMRKOVSKÝ — PROJEV K 30. VÝROČÍ MNICHOVA
(pořad bez tvůrčích titulků, 1968)

Česká televize, Filmotéka

Sudetští Němci

VE JMÉNU MÍRU (Antonín Görlich, 1947)

Národní filmový archiv

FAŠISMUS I, II (Karel Vrba, 1960)

Národní filmový archiv

SLOVO REVANŠISMUS NĚMČINA NEZNÁ
(REVANŠISMUS) (Josef Kořán, 1960)

Národní filmový archiv

STOPAMI MINULOSTI (Jan Fuksa, 1961)

Archiv Krátkého filmu a. s.

PÁTÁ KOLONA (Rudolf Krejčík, 1962)

Sbírky filmu a filmových technologií Vojenského
historického ústavu Praha

SVĚDECTVÍ ZEMĚ (Petr O. Kadlec, 1964)

Národní filmový archiv

Protektorát

CESTY K SOUSEDŮM (Rudolf Krejčík, 1960)

Národní filmový archiv

FAŠISMUS I, II (Karel Vrba, 1960)

Národní filmový archiv

SVĚDECTVÍ I (*Zrada*) (Pavel Háša, Ivo Toman, 1961)

Sbírky filmu a filmových technologií Vojenského historického ústavu Praha

VŠEDNÍ DNY VELKÉ ŘÍŠE (*Sudetáci*) (Rudolf Krejčík, 1963)

Sbírky filmu a filmových technologií Vojenského historického ústavu Praha

OD AZORSKÉHO MORA PO TATRY (Josef Sedláček, 1965)

Sbírky filmu a filmových technologií Vojenského historického ústavu Praha

STOPA VEDE K A 54 (Rudolf Krejčík, 1967)

Sbírky filmu a filmových technologií Vojenského historického ústavu Praha

PĚT DOPISŮ KARLA HIRŠLA (Rudolf Adler, 1968)

Sbírky filmu a filmových technologií Vojenského historického ústavu Praha

Holocaust

JMÉNA, K NIMŽ NEJSOU LIDÉ (Dušan Klein, 1961)

Národní filmový archiv

RŮŽE A KASEMATY (Drahošlav Holub, 1962)

Národní filmový archiv

Nacističtí zločinci

ZMAŘÍME PLÁNY VÁLEČNÝM ZLOČINCŮM (Jiří

Papoušek, 1951)

Národní filmový archiv

ODSÚDENÝ SA SKRÝVA (Josef Sedláček, 1962)

Sbírky filmu a filmových technologií Vojenského historického ústavu Praha

PÁTÁ KOLONA (Rudolf Krejčík, 1962)

Sbírky filmu a filmových technologií Vojenského historického ústavu Praha

PŘÍPAD TEREZÍNSKÉHO KATA (pořad bez tvůrčích titulků,²⁷⁾ 1962)

Česká televize, Archiv a dokumentace zpravodajství

POHLEDNICE PRO KATA (Drahošlav Holub, 1963)

Národní filmový archiv

Lidice

LIDICE ŽIJÍ (Jindřich Ferenc, 1957)

Archiv Krátkého filmu a.s.

LIDICE VARUJÍ (Jindřich Ferenc, 1962)

Národní filmový archiv

VZDÁLENOST OD STŘEDU (Bohumil Sobotka, 1962)

Národní filmový archiv

27) Dokument na níže uvedeném odkazu informuje, že Rudolf Krejčík se společně s I. Dvořákem podílel na tomto snímku formou spolupráce na scénáři. Jméno režiséra se ovšem nepodařilo dohledat, byť se může jednat o uvedeného dokumentaristu. NFA, f. Krejčík Rudolf (1934–2014), 1948–1999, Inventář. Dostupné online: <<http://nfa.cz/wp-content/uploads/2014/12/Krejčík%C3%ADk-Rudolf.pdf>>, [cit. 26. 4. 2015].

Osídlování pohraničí

POHRANIČNÍ PŘÍPAD (Jaroslav Šikl, 1957)

Archiv Krátkého filmu a. s.

PĚT PLZEŇSKÝCH (Miloslav Třešňák, 1960)

Národní filmový archiv

NA ZTRACENÉ VARTĚ (Jaroslav Šikl, 1962)

Národní filmový archiv

PŘIŠEL Z ONOHO SVĚTA (Jiří Stehlík, 1965)

Česká televize, Badatelna při oddělení Správy programových fondů

ŠUMAVSKÉ TOULKY (Ljubana Lorencová, rok neznámý)

Česká televize, Badatelna při oddělení Správy programových fondů

Revanšismus

ZMAŘÍME PLÁNY VÁLEČNÝM ZLOČINCŮM

(Jiří Papoušek, 1951)

Národní filmový archiv

MIT UNSEREN FAHREN IST DER SIEG (HANS

SPEIDEL) (Jiří Papoušek, 1957)

Sbírky filmu a filmových technologií Vojenského historického ústavu Praha

MALÁ NEZNÁMÁ ZEMĚ (Emanuel Katěra, Jiří Mrázek, 1958)

Národní filmový archiv

NOVOROČNÍ PROJEV PREZIDENTA ANTONÍNA NOVOTNÉHO 1958 (pořad bez tvůrčích titulků, 1958)

Česká televize, Filmothéka

SVĚDECTVÍ MRTVÝCH (OBERLÄNDER)

(Josef Kořán, 1959)

Národní filmový archiv

KŘIŽÁCI XX. STOLETÍ (Vladimír Horák, 1960)

Sbírky filmu a filmových technologií Vojenského historického ústavu Praha

LENINSKOU CESTOU (Miloslav Hrubý, 1960)

Archiv Krátkého filmu a. s.

PROJEV S. NOVOTNÉHO V PKOJF 1960 (pořad bez tvůrčích titulků, 1960)

Česká televize, Filmothéka,

SLOVO REVANŠISMUS NĚMČINA NEZNÁ

(REVANŠISMUS) (Josef Kořán, 1960).

Národní filmový archiv

ZE SVĚTA VII (NEUVĚŘITELNÉ SKUTKEM)

(Otokar Wünsch 1960)

Archiv Krátkého filmu a. s.

CESTA NA ZÁPAD (Josef Pešek, 1961)

Národní filmový archiv

EISENHOWER ODCHÁZÍ (Miloslav Hrubý, 1961)

Národní filmový archiv

NOVOROČNÍ PROJEV PREZIDENTA ANTONÍNA

NOVOTNÉHO 1961 (pořad bez tvůrčích titulků, 1961)

Česká televize, Badatelna při oddělení Správy programových fondů

O ZÁMEČKU, DĚTECH A SPRÁVEDLNOSTI

(POHÁDKA PRO DŮVĚŘIVÉ DOSPĚLÉ) (Rudolf Krejčík, 1961)

Sbírky filmu a filmových technologií Vojenského historického ústavu Praha

PREZIDENT NA NÁVŠTĚVĚ V MOTORLETU (pořad bez tvůrčích titulků, 1961)

Česká televize, Filmothéka

ZE SVĚTA 10 (SEEBOHM) (Otokar Skalski, 1961)

Národní filmový archiv

...A MÍR BUDE (Jan Kavan, 1962)

Národní filmový archiv

BUNDESWEHR POCHODUJE (Vladimír Horák, 1962)

Sbírky filmu a filmových technologií Vojenského historického ústavu Praha

NOVOROČNÍ PROJEV PREZIDENTA ANTONÍNA NOVOTNÉHO 1965 (pořad bez tvůrčích titulků, 1965)

Česká televize, Filmotéka

PROJEV ANTONÍNA NOVOTNÉHO NA ZÁVĚR SJEZDU KSČ (4. 6. 1966) (pořad bez tvůrčích titulků, 1966)

Česká televize, Filmotéka

S. ULBRICHT, S. DUBČEK — PIONÝŘI NA SJEZDU (pořad bez tvůrčích titulků, 1966)

Česká televize, Badatelna při oddělení Správy programových fondů

NOVOROČNÍ PROJEV PREZIDENTA ANTONÍNA NOVOTNÉHO 1967 (pořad bez tvůrčích titulků, 1967)

Česká televize, Filmotéka

PROJEV OLDŘICHA ČERNÍKA V NÁRODNÍM SHROMÁŽDĚNÍ (pořad bez tvůrčích titulků, 1968)

Česká televize, Badatelna při oddělení Správy programových fondů

PRVNÍ VÝSTŘELY DRUHÉ SVĚTOVÉ VÁLKY (pořad bez tvůrčích titulků, 1968)

Česká televize, Filmotéka

SMRKOVSKÝ — PROJEV K 30. VÝROČÍ MNICHOVA (pořad bez tvůrčích titulků, 1968)

Česká televize, Filmotéka

Československá lidová armáda

ZAKÁZANÉ PÁSMO (Miroslav Burger, 1962)

Sbírky filmu a filmových technologií Vojenského historického ústavu Praha

NA VOJNU JSEM SE DAL (VZPOMÍNKA NA 20 LET) (Ivo Toman, 1965)

Sbírky filmu a filmových technologií Vojenského historického ústavu Praha

PEVNÝ BOD (Pavel Háša, Miroslav Burger, 1966)

Sbírky filmu a filmových technologií Vojenského historického ústavu Praha

Špioni

AGENT K VYPOVÍDÁ (Jiří Ployhar, 1960)

Sbírky filmu a filmových technologií Vojenského historického ústavu Praha

PŘIŠEL Z ROZDĚLENÉHO MĚSTA (Jaroslav Šikl, 1962)

Archiv Krátkého filmu a. s.

JEJICH POSLÁNÍ ŠPIONÁŽ (Jaroslav Šikl, 1963)

Národní filmový archiv

Berlín

BERLÍN 1956 (Stanislav Brožík, 1956)

Sbírky filmu a filmových technologií Vojenského historického ústavu Praha

ROZDĚLENÉ MĚSTO (BERLÍN 1957) (Ivo Toman, 1957)

Sbírky filmu a filmových technologií Vojenského historického ústavu Praha

BERLÍNSKÁ OTÁZKA (Jiří Mrázek, 1959)

Archiv Krátkého filmu a. s.

BERLÍN SRPEN (Jiří Papoušek. Československo, 1961)

Národní filmový archiv

ZÁPADNÍ BERLÍN, K MEZINÁRODNÍM UDÁLOSTEM 1962 (pořad bez tvůrčích titulků, 1962)

Česká televize, Filmotéka²⁸⁾

Německá demokratická republika versus Německá spolková republika

ZÁVOD MÍRU VARŠAVA – BERLÍN – PRAHA (František Papoušek, 1952)

Národní filmový archiv

PŘÁTELSTVÍ SPORTOVců (Jiří Jeřábek. Československo, 1953)

Národní filmový archiv

ZÁPISNÍK Z NDR (Ivo Toman, 1957)

Sbírky filmu a filmových technologií Vojenského historického ústavu Praha

NOVOROČNÍ PROJEV PREZIDENTA ANTONÍNA NOVOTNÉHO 1958 (pořad bez tvůrčích titulků, 1958)

Česká televize, Filmotéka

PROJEV S. NOVOTNÉHO V PKOJF 1960 (pořad bez tvůrčích titulků, 1960)

Česká televize, Filmotéka

ZE SVĚTA VII (NEUVĚŘITELNÉ SKUTKEM) (Otakar Wünsch 1960)

Archiv Krátkého filmu a. s.

PREZIDENT NA NÁVŠTĚVĚ V MOTORLETU (pořad bez tvůrčích titulků, 1961)

Česká televize, Filmotéka

PROJEV PREZIDENTA NA VÁCLAVSKÉM NÁMĚSTÍ 1. KVĚTNA 1962 (pořad bez tvůrčích titulků, 1962)

Česká televize, Badatelna při oddělení Správy programových fondů

PROJEV PREZIDENTA NA VÁCLAVSKÉM NÁMĚSTÍ 1. KVĚTNA 1963 (pořad bez tvůrčích titulků, 1963)

Česká televize, Badatelna při oddělení Správy programových fondů

PROJEV PREZIDENTA NA VÁCLAVSKÉM NÁMĚSTÍ 1. KVĚTNA 1964 (pořad bez tvůrčích titulků, 1964)

Česká televize, Badatelna při oddělení Správy programových fondů

NEVYŘEŠENÉ PROBLÉMY (MEZINÁRODNÍ PŘEHLED Č. 1) (Jiří MRÁZEK, 1965)

Archiv Krátkého filmu a. s.

NOVOROČNÍ PROJEV PREZIDENTA ANTONÍNA NOVOTNÉHO 1965 (pořad bez tvůrčích titulků, 1965)

Česká televize, Filmotéka

PROJEV PREZIDENTA NA VÁCLAVSKÉM NÁMĚSTÍ 1. KVĚTNA 1965 (pořad bez tvůrčích titulků, 1965)

Česká televize, Badatelna při oddělení Správy programových fondů

PROJEV ANTONÍNA NOVOTNÉHO NA ZÁVĚR SJEZDU KSČ (4. 6. 1966) (pořad bez tvůrčích titulků, 1966)

Česká televize, Filmotéka

ANTONÍN NOVOTNÝ (29. 4. 1967) (pořad bez tvůrčích titulků, 1967)

Česká televize, Filmotéka

28) U tohoto snímku se dochoval pouze obrazový záznam. Přepis audio stopy filmu byl nalezen na přiloženém materiálu v psané formě.

NOVOROČNÍ PROJEV PREZIDENTA ANTONÍNA
NOVOTNÉHO 1967 (pořad bez tvůrčích titulků,
1967)
Česká televize, Filmotéka, 1967

POHLEDNICE PRO PANA SEEBOHMA (Režie: Jiří
Stehlík, 1965)
Česká televize, Filmotéka

SMRKOVSKÝ — PROJEV K 30. VÝROČÍ MNICHOVA
(pořad bez tvůrčích titulků, 1968)
Česká televize, Filmotéka